

DÜNYANI BÜTÜN ÇALARLARI İLƏ QAVRAYAN AZƏRBAYCANLI DAHİ

Onun təklif etdiyi məntiqdə tolerantlıq daha çoxdur

Dünya şöhrətli alim, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin banisi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü, professor Lütfi Zadənin fevral ayında anadan olmasının 100 illiyi tamam olur. Fundamental nəzəriyyələri ilə elm tarixində ciddi dəyişikliklərə yol açmış görkəmli şəxsiyyətin yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı Prezident İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncamda Lütfi Zadənin dünya miqyasında əsərlərinə ən çox istinad olunan alimlərdən olduğu qeyd edilib: "Alimin ardıcıl tədqiqatlarının nəticəsi olaraq irəli sürdüyü qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi müxtəlif elm sahələrinin müasir mərhələdə inkişafında dərin iz qoymuş və yeni yanaşma üsulları meydana gətirmişdir. Bu nəzəriyyə üstün intellektual texnologiyalara güclü təsir göstərmiş, müasir idarəetmə və informasiya-kommunikasiya sistemlərinin əsaslarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır". Lütfi Zadənin yaratdığı elmi məktəb və laboratoriyalar bir sıra ölkələrdə yarım əsrdən artıqdır ki, uğurla fəaliyyət göstərməkdədir.

Bakıdan İrana

Lütfi Zadə 1921-ci ilin 4 fevralında Bakının Novxanı kəndində Rəhim Ələsgərzadə və yəhudi əsilli rus uşaq həkimi olan Feyqa (Fanya) Moiseyevna Koremanın ailəsində dünyaya gəlib. Lütfinin atası Rəhim Ələsgərzadə İranın Ərdəbil şəhərindəziyalı ailəsində dünyaya göz açıb. Birinci Dünya müharibəsi illərində Ərdəbildən Bakıya köçüb və burada ticarətlə məşğul olmaq qərarına gəlib. İrandadostları və qohumları vasitəsilə külli miqdarda kibrit alaraq onu Bakıya gətirib və satışını təşkil etməklə özünə yaxşı güzəran düzəldib. İşgüzar fəaliyyəti ilə yanaşı Azərbaycan Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsində təhsil alıb və İranda çap olunan həftəlik qəzetlərin Bakıdakı müxbiri kimi çalışıb. Bakıda gələcək həyat yoldaşı Fanya ilə tanış olub və valideynlərinin razılığı ilə onunla ailə qurub.

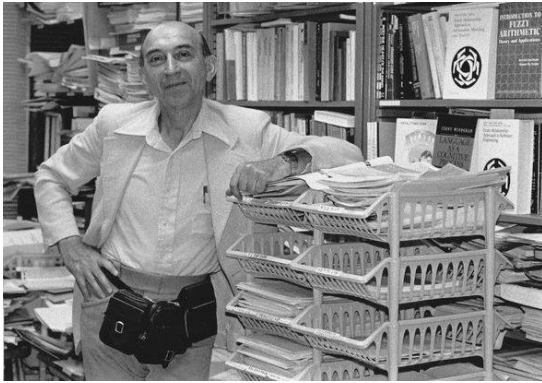
Lütfi Zadə Bakıdakı 16 sayılı məktəbdə oxuyub. Lakin 1932-ci ildə Sovet İttifaqının İran vətəndaşı olan azərbaycanlılarla bağlı qəbul etdiyi qərara görə, onlar seçim qarşısında qalıblar: ya Sovet Azərbaycanında qalıb bu ölkənin vətəndaşlığını qəbul etməli, ya da ölkəni tərk edib getməli idilər. Lütfi Zadənin valideynləri İrana geri qayıtmaq qərarına gəlir. Bir çoxları, xüsusilə də yaxın qohumları bu addımın gələcəkdə Lütfi Zadə fenomeninin formalaşmasında böyük rol oynadığını qeyd edirlər. Belə ki, o illərdə SSRİ-də kibernetika, informatika, genetik kimi elmlərə qarşı mənfi münasibət var idi və çətin ki, belə mühitdə Lütfi Zadə öz elmi ilə irəli gedə bilirdi.

Beləcə, o, 10 yaşında ikən ailəsi ilə birlikdə Bakını tərk edərək Tehranə köçüb. Balaca Lütfi o vaxt rusdilli məktəbin üçüncü sinfini bitirmişdi. Tehrana köçdükdən sonra təhsilini amerikalıların Albors missioner məktəbində davam etdirir. Bu məktəbdə o, ilk dəfə olaraq Amerika elmi və mədəniyyəti haqqında məlumat əldə edib. Orada elmin inkişafı üçün yaradılmış şərait onda hələ məktəb illərindən Amerikaya maraq oyadıb. Orta təhsilini tamamladıqdan sonra Tehran Universitetinin elektrik mühəndisliyi fakültəsinə daxil olub.

Lütfi Zadənin Amerika həyatı ilə real tanışlığı 1944-cü ildən başlayır. Tehran Universitetini böyük uğurla başa vurduqdan sonra o, Amerikaya gələrək təhsilini Massaçusets Texnologiya İnstitutunda davam etdirir. 1947-ci ildə valideynlərini də öz yanına gətirən alim, artıq bu vaxt Kolumbiya Universitetində çalışırdı. O, 1948-ci ildə bu universitetdə elektron mühəndisliyi üzrə magistr, 1957-ci ildə isə professordəcəsi alır. Zadə Columbia Universitetində 10 il dərs deyib.

Həmin vaxt Lütfi Zadə məşhur alim, kibernetikanın atası hesab olunan Norbert Vinerin təvsiyi ilə Kaliforniyaya, bu ştatdakı Berkli Universitetinə gəlir. Burada ilk vaxtlar bir qədər çətinliklər çəkən alim, sonralar şəraitə uyğunlaşır və ömrünün sonuna qədər də Berkli Universitetinin professoru olaraq çalışır.

Yaponiyanın marağı

Bu gün dünya elminə Lütfi Zadənin 6 mühüm nəzəriyyəsi məlumdur. Hazırda bu nəzəriyyələr elm və istehsalatda geniş şəkildə tətbiq olunur. Ona şöhrət qazandıran, dünya elmində inqilab hesab olunan "Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi"sidir. Bu nəzəriyyə riyaziyyatın əsası olan ikili çoxluq anlayışına yeni ifadə verib: qeyri-səlis çoxluq. Elmdə qeyri-səlis ölçünün daxil edilməsi təbiətdə və cəmiyyətdə gedən proseslərin qeyri-müəyyənliyini daha adekvat nəzərə almağa imkan yaradır. Lütfi Zadənin elmdə Z-çevirməkimi tanınan işi diskret və rəqəmli idarəetmə, informasiya və kommunikasiya sistemlərinin yaradılmasının əsasını qoymuş elmi nəzəriyyədir. Onun məşhur vəziyyətlər fəzası, dinamik sistemlərin idarə olunma və müşahidə olunma nəzəriyyələri müasir idarəetmə elminin əsasını təşkil edir.

Alim onu məşhurlaşdıran qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsini 1973-cü ildə irəli sürür. Akademik dairələrdə professor Lütfi Zadənin işi mübahisəli sayılır və hətta rixşəndlə də qarşılanır. "Bu, qismən onun işinin başqa riyazi sahələri sorğu-suala çəkməsi və yeni nəzəriyyənin terminologiyası ilə bağlı idi"- "The New York Times" qəzetində mərhumla həsr olunmuş məqalədə deyilir.

Məqalədə Lütfi Zadənin araşdırmalarının təsirindən də bəhs olunur. Belə ki, "Google Scholar" saytına əsasən, Zadənin 1965-ci ildə nəşr etdiyi "qeyri-səlis çoxluq" nəzəriyyəsi 90 mindən artıq elmi əsərdə iqtibas olunub və bu riyazi konsepsiyası elektron cihazlardan tutmuş, hava proqnozuna qədər, müxtəlif sahələrdə istifadə olunub.

ABŞ-in Milli Kosmik Tədqiqatlar Mərkəzi (NASA) bu nəzəriyyələr əsasında idarəetmə sistemlərini tədqiq edir, layihələndirir və tətbiq edir.

Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiqini obrazlı şəkildə belə izah etmək olar: "Aristotel məntiqi" ilə mühakimə yürüdən beyin dünyanı yalnız ağ və ya qara rəngdə qavrayır, "Zadə məntiqi" isə dünyanı bütün çalarları ilə qavramağa imkan verir. Çünki "Aristotel məntiqi" ikili (binar) məntiqdir, "Zadə məntiqi" çoxmənalı (kəsilməz qiymətli) məntiqdir. Aristotela görə, bir müddə ya doğru, ya da yalan ola bilər. Lütfi Zadəyə görə, hər bir müddənin doğruluq dərəcəsi doğru və ya yalan arasında (və ya sıfırla bir arasında) kəsilməz qiymətlər alır. "Zadə məntiqi"ndə real həyatı daha dürüst inikas etmək qabiliyyəti var, bu məntiqdə tolerantlıq daha çoxdur.

Aparıcı dünya şirkətləri tərəfindən tətbiq olunan bu nəzəriyyə 1965-ci ildə işlənib hazırlanıb. Nəzəriyyə uzun müddət Amerika elmi ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilməsə də, ötən əsrin 80-ci illərində yapon alimlərinin diqqətini cəlb edir və yaponlar bu unikal nəzəriyyədən yararlanmaq qərarına gəlirlər. Getdikcə həmin nəzəriyyənin əməli gücü onun mücərrəd mahiyyətini üstələyir.

Lütfi Zadə nəzəriyyəsinin tətbiqi gündəgün ölkəyə milyardlar qazandırır. Bu nəzəriyyə bütün dünyada elmə, texnika və texnologiyaya geniş nüfuz edir. Bu gün Yaponiyanın "Mitsubishi", "Toshiba", "Sony", "Canon", "Sanyo", "Nissan", "Honda" və digər nüfuzlu şirkətləri qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinə əsaslanan foto və videokameralar, paltaryuyan maşınlar, vakum kimyəvi təmizləyicilər istehsalında, avtomobillərin, qatarların, sənaye proseslərinin idarə olunmasında geniş istifadə edirlər. Lütfi Zadə 1980-ci ildə qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin sənayedəki uğurlarına görə, Yaponiyanın elm adamlarına verdiyi ən yüksək mükafat sayılan "Honda" mükafatı ilə təltif olunub. Amerikalılar da bu nəzəriyyənin qiymətini anlamağa, ondan yararlanmağa başlayıblar. Hazırda bu nəzəriyyə Amerikanın "General Motors", "General Electric", "Motorola", "Dupont", "Kodak" və s. şirkətləri tərəfindən istehsalatda geniş tətbiq olunur. Bu nəzəriyyədən iqtisadiyyatda, psixologiyada, linqvistikada, siyasətdə, fəlsəfədə, sosiologiyada, dini məsələlərdə, münaqişə problemlərində də istifadə edilir.

"Bu nəzəriyyə və reallıq arasında bir körpü idi" - deyərək son illər ərzində Lütfi Zadə ilə yan-yanı işləyən Almaniyanın Jena Universitetinin professoru Rudolf Seising qeyd edib.

Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsindən əlavə, Lütfi Zadə 5 fundamental elmi nəzəriyyə təklif edib: "Təəssüratlar nəzəriyyəsi", "Sistemlər nəzəriyyəsi", "Sözlə işləyən kompüter nəzəriyyəsi", "Optimal süzgəclər nəzəriyyəsi" və "Soft kompyuting".

2013-cü ilin 19-20 iyun tarixlərində Madrid şəhərində İspaniyanın BBVA (Banco Bilbao Vizcaya Argentaria, S.A.) fondunun elm və mədəniyyət sahəsi üzrə təsis etdiyi mükafatların təqdimat mərasimi keçirilib. Fond tərəfindən İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları kateqoriyasında Lütfi Zadə 400 min avro dəyərində mükafata layiq görülüb.

2016-cı ildə Lütfi Zadənin nəzəriyyəsi əsasında yaponlılardan tərəfindən ilk dəfə olaraq süni intellektə malik robot hazırlanıb. "Alter" adlı robot Tokiodakı Beynəlxalq Elm Muzeyində sərgilənib.

Macarıstanda Obuda Universitetinin nəzdində Antal Beyçzi adına İntellektual Robotika Mərkəzi ilə əməkdaşlığına görə, Lütfi Zadənin fotosu bu mərkəzin divarında yerləşdirilib.

2019-cu ildə ADA Universitetində Lütfi Zadə adına təqaüd təsis edilib.

"Məni Bakıda dəfn edin..."

Lütfi Zadə 6 sentyabr 2017-ci ildə ABŞ-ın Kaliforniya ştatında vəfat edib. 96 yaşlı alim hələ sağlığında Bakıda dəfn olunmasını vəsiyyət etmişdi. Bir sıra səbəblərdən alimin nəşinin doğma vətəninə gətirilməsi yubanmışdır. Nəhayət, 28 sentyabrda cənazə San-Fransiskodan Bakıya yola salınır. 29 sentyabrda alimlə AMEA-da vida mərasimi keçirilir. Mərasimdə Prezident İlham Əliyev başda olmaqla dövlət və hökumət rəsmiləri, elm və mədəniyyət xadimləri alimə son borclarını verdilər. Dünya şöhrətli alim IFəxri Xiyabandatorpağa tapşırılıb.

Lütfi Zadə elm və texnologiyaların inkişafında, eləcə də mədəniyyətlərarası dialoqun qurulmasında misilsiz xidmətlərinə görə, Azərbaycan Respublikasının ali mükafatlarından olan "Dostluq" ordeninə layiq görülüb.¹

¹ <https://kaspi.az/az/dunyani-butun-calarlari-ile-qavrayan-azerbaycanli-dahi-onun-teklif-etdiyi-mentiqde-tolerantliq-daha-coxdur>